

СТАНОВЛЕННЯ РАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ IX – ПОЧ. XVII СТ.: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Досліджується проблема становлення раціоналістичної традиції в українській філософській думці IX – поч. XVII ст. Автором обґрунтовано актуальність дослідження елементів раціональності на основі культурологічного підходу. Ключові слова: раціоналістична традиція, раціоналістичні тенденції, культурологічний підхід.

Актуальність аналізу наукових праць, що репрезентують дослідження розвитку української філософії IX – поч. XVII ст. зумовлена переосмисленням оцінок, підходів до зазначуваного періоду. Питання про зародження раціоналістичних тенденцій в період XI – поч. XVII ст. порушувалося як українськими, так і зарубіжними дослідниками: А. Бичко, І. Бичком, С. Возняком, В. Горським, М. Громовим, М. Кашубою, В. Литвиновим, В. Нічик, І. Паславським та багатьма іншими.

Метою статті є аналіз історіографії дослідження становлення раціоналістичної традиції в українській філософській думці IX – поч. XVII ст.

Оцінка наявності в культурі Київської Русі філософських елементів являє собою цілу гаму протилежних полюсів – від повного заперечення будь-яких зародків філософських ідей до конкретного наукового вивчення їх зародження та поширення. Такий процес розвитку історико-філософського дослідження свідчить про багатство духовної та матеріальної культури Київської Русі, своєрідної «вітчизняної античності», з якої беруть початок етноментальні особливості української філософії. Дослідженням цього періоду займалися учені різних галузей, а саме історики, філософи, філологи, мистецтвознавці, культурологи, розвідки яких в їх сукупності становлять весь спектр історіографічних напрацювань. Період українського Ренесансу є своєрідним відображенням протистояння православної ортодоксії західноєвропейським впливам, які не вписувались у традицію тогочасної греко-візантійської ідеології.

Один із напрямів історико-філософських досліджень XX ст. – обґрунтування домінуючої ролі ірраціонального пізнання в українській філософії. Серед основних особливостей світовідчуття українців представники етнопсихологічної школи (І. Мірчук, Д. Чижевський та ін.) виокремлюють такі риси як самозаглибленість у духовний світ людини (інтровертність), «емоціоналізм», кордоцентризм [15, с. 19], «перевага емоціональних і чуттєвих елементів над суто розумовими, раціоналістичними моментами» [16, с. 719], естетизм, індивідуалізм і прагнення до свободи. Внаслідок посилення такої уваги до досліджень ірраціонального складника української філософії подекуди утвердилася ненаукова думка про відсутність раціоналістичної традиції, особливо у період до-києво-могилянської академії, та недоцільність її обґрунтування. Сучасна методологія історико-філософського дослідження визначає перед нами завдання всебічного висвітлення історико-філософського процесу.

Важливим історіографічним джерелом аналізу українського Ренесансу є також праці дослідників XIX – XX ст., які й досі не втратили актуальності – М. Грушевського, О. Калугіна, В. Перетца, М. Руднева, О. Соболевського, М. Сперанського, І. Франка та ін. Приміром, М. Грушевський прослідковує у київській перекладній літературі XV ст. «тенденцію до раціоналістичної «світської» науки і культури», поширеність принципів «раціоналізму, свобідного від обмежень віри» [7, с. 105]. Проте зі становленням радянської філософії перші дослідження філософської думки XI – поч. XVII ст. не були вільні від надмірного підкреслення ідеалістичного характеру, залежності від християнства. Вважалося, що питання теорії пізнання ще не привертало до себе уваги руських мислителів-книжників, або навпаки, мала місце подекуди надмірна ідеалізація філософської думки Київської Русі.

Однією з перших праць, яка поставила за предмет дослідження широке коло пам'яток минулого, зокрема народної мудрості, є монографія А. Бичко «Народная мудрость Руси: анализ философа» (1988). У ній на основі аналізу усної народної творчості (міфів, легенд, билин, народних дум та інших пам'яток культури тогочасного суспільства) здійснено дослідження становлення основних світоглядних ідей Київської Русі. Крім цього, авторка аналізує співвідношення народної мудрості з книжною мудрістю, що відбувається насамперед на ґрунті перекладної літератури та існує у формі диглосії – одночасного функціонування двох мовних систем [1, с. 100]. А. Бичко простежує шляхи становлення абстрактно-логічних понять, аналізує категорії народної, некнижної мудрості, що передують виникненню філософського мислення. Ця праця є продовженням традиції дослідження народної мудрості, яку розпочав у своїй книзі «Проблемы средневековой народной культуры» А. Гуревич, а поглибили та повернули в русло давньоруської культури В. Горський, М. Громов, С. Кримський, М. Попов та ін. [1, с. 6]. У такому контексті на увагу заслуговують напрацювання Г. Макушинської.

Саме 80-ті роки ХХ ст. знаменуються переосмисленням методології філософського знання в історії філософії (праці А. Бичко, І. Бичко, Є. Бистрицького, В. Горського, П. Завгороднюка), а також великою увагою до досліджень вітчизняної філософської думки від періоду Київської Русі до Києво-Могилянської академії включно (праці таких учених як М. Бичваров, А. Бичко, С. Бондар, В. Горський, О. Замалєєв, І. Захара, Я. Ісаєвич, О. Клевченя, В. Колесов, М. Котляр, С. Кримський, В. Малахов, В. Мильков, Н. Нікітенко, В. Нічик, П. Охрименко, Б. Парахонський, Н. Пікулик, С. Полянський, С. Подокшин, М. Рожденственська, Р. Симонов, О. Сирцова, Я. Стратій, Т. Чайка, В. Шинкарук та ін.).

Більшість цих праць є спільним дослідженням українських істориків філософії, літераторів, мистецтвознавців із білоруськими, російськими та болгарськими, адже філософська думка цих країн виростає з одного культурного середовища, має спільних мислителів (Кирила Константин-Філософа, Никифора Грека, Епіфанія Славинецького, Ст. Оріховського-Роксолана, Симеона Полоцького, Феодосія Косого, Симеона Будного, Франциска Скорини та ін.), твори («Шестоднев» Йоана екзарха Болгарського, «Ізборник 1073 року», «Аристотелеві врата», «Требник» Петра Могили та ін.). Власне, в публікаціях радянського періоду подекуди ігнорувались українські національні витоки філософської думки Київської Русі.

Ґрунтовною, як на той час, була праця І. Паславського, який здійснив історико-філософський аналіз української полемічної літератури, обґрунтовуючи при цьому неоплатонізм та раціоналізм [14]. Автор робить спробу простежити витоки формування раціоналістичної традиції, починаючи ще від діяльності К. Смолятича та вказуючи на продовження її у ересьх дуалістичного характеру – богомільстві та маніхействі. Проте детальніший аналіз цих рухів відсутній.

У збірнику наукових праць «Вітчизняна філософська думка XI – XVII ст. і грецька культура» (1991 р.) авторський колектив (філософів, істориків, археологів, філологів, літературознавців, мистецтвознавців) здійснює спробу дослідження тогочасної філософської думки з метою цілісної реконструкції наукової картини того часу, де на нечіткій межі філософські ідеї співіснують поряд з іншими [див.: 13, с. 3]. На прикладі архітектури та монументального живопису Софії Київської обґрунтовується залучення до аналізу невербальних текстів та відзначається не стільки можливість такого дослідження, як його необхідність [див.: 13, с. 5-15], висловлюється ідея про близькість філософії з архітектурою як закріпленням часу епохи в просторі [див.: 13, с. 15-19]. Українські дослідники підкреслюють притаманну українській духовній культурі парадигму Софії, початком якої є ідейно-художня програма храму Софії Київської.

Вагомим дороговказом в осмисленні раціоналістичних тенденцій XI – поч. XVII ст. є статті С. Возняка «Тенденція інтелектуалізму та раціоналізму в українській філософії» [2] та М. Кашуби «Раціоналістична традиція в українській духовній культурі XI – XVIII ст. як вияв прозахідної орієнтації» [8], які спрямовують до подальшого детального опрацювання цієї проблематики. С. Возняк аналізує тенденцію інтелектуалізму та раціоналізму, яка присутня вже у філософській думці Київської Русі, далі частково занепадає після татаро-монгольської навали та починає

розвиватися з кінця XV ст. На думку мислителя, виділення інтелекту як осердя людської особистості пов'язане з культом книжного знання, який «ґрунтувався на одному з головних принципів християнського теоцентризму – одкровенні» [2, с. 3]. М. Кашуба досліджує цілу раціоналістичну традицію в українській духовній культурі XI – XVIII ст., характеризує її як вияв прозахідної орієнтації крізь призму віри та розуму. Присутність інтерпретованих ідей античності та початків математики, літочислення у Давній Русі є одним із джерел формування філософських ідей, зокрема проблеми розуму. Варте уваги те, що українська дослідниця веде мову про «два угруповання – провізантійське і прозахідне», останнє з яких було спочатку осуджене і поглинуте містичним неоплатонізмом, пристосованим до апології споглядального чернечого життя, позначеним відмовою від активної громадянської позиції [8, с. 19]. М. Кашуба, як і С. Возняк, вказує на подальший зв'язок елементів раціонального із західними впливами через перекладну літературу XV ст.

Прозахідні погляди в історії Церкви розглянуто в сучасному дослідженні С. Кияка [9], де з'ясовується феномен українського католицизму, ідентичність якого виражена в гармонійному поєднанні у ньому вселенських і помісних рис. Важливою тезою, яку доводить автор, спираючись на сучасну богословську та релігієзнавчу думку, є присутній ще в перших поколіннях християн Київської Русі «оптимістичний, демократичний, відкритий характер українського християнства, який був протилежний до формалізованого ритуалізму візантійського християнства, а також цей характер був не антагоністичний до західного християнства» [9, с. 35]. Однією з можливих причин існування такої ситуації, на думку С. Кияка, є замовчування та заперечення офіційною російською православною історією реальності існування такого феномену. Джерелами цього переосмислення є грецькі та ватиканські реєстри [див.: 9, с. 36]. Таке доведення проливає нове світло на світоглядні орієнтири української митрополії XI – XVII ст., від яких можна відштовхуватися при обґрунтуванні досліджуваної проблеми. У цій галузі слід відзначити напрацювання таких дослідників як М. Брайчевський, Є. Харьковщенко.

Думки про *раціоналістичні тенденції* та їх зв'язок із західноєвропейськими впливами знаходимо й у В. Литвинова: «Ці раціоналістичні тенденції набули нового поштовху для свого розвитку в ренесансно-гуманістичний період» [11, с. 100]. Проте увагу свого дослідження автор зосереджує на аналізі українського ренесансного гуманізму.

Відомий історик філософії В. Горський, аналізуючи філософську культуру Київської Русі, констатує зародження «тенденції до інтелектуалізму», корені якої містились в акценті на ролі розуму в пізнавальній діяльності людини, започаткованої у «Слові про Закон і Благодать» Іларіона і продовженої митрополитом Никифором, автором «Поучення» Володимира Мономаха, а в більш пізній період репрезентованої творчістю К. Смолятича, К. Туровського та ін. [див.: 3, с. 35]. Наша наукова розвідка, власне, і є спробою дослідження становлення традиції давньоруських книжників та обґрунтування основних ідей, через які імпліцитно формувалась українська раціоналістична традиція.

Новий підхід до періоду XI – поч. XVII ст., зокрема доби Київської Русі, з погляду культури розробляється у працях авторського колективу Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. На наш погляд, питання про *раціоналістичні тенденції* в період XI – XVII ст., яке ставилось ще на початку XIX ст., не отримало подальшого розвитку з огляду на класичний підхід до осмислення *раціонального*, зосередження уваги на обґрунтуванні у вітчизняній етнопсихології притаманних їй рис і взагалі критичну оцінку наявності філософських ідей в цей проміжок часу. Отже, в сучасній філософській думці є необхідність історико-філософського дослідження зазначеного періоду, а актуальний культурологічний підхід відкриває перед ним ширші перспективи. Насамперед це стосується внеску нашої національної філософії в європейську філософську традицію.

Переосмислюючи ціннісний доробок спадщини Д. Чижевського, В. Горський наголошував на внутрішній суперечності докласичного періоду в українській філософії, що «виступає наслідком здатності філософії розвиватися не лише до межі, яку встановлює пануюча культура, а й виходити за цю межу» [4, с. 147]. Завдяки такому підходу філософія, на думку дослідника,

виявляється спроможною не лише здійснювати функцію самопізнання культури, а й виконувати роль засобу самокритики культури тощо.

Сучасний філософський плюралізм характеризується осмисленням культури на рівні діалогу. Обґрунтування поняття раціональності, яке часто зводилося до суто логіко-інтелектуальної чи наукової діяльності, з витісненням самого суб'єкта, самовичерпує себе, приводить дослідника в «глухий кут». С. Кримський вважає, що оновлена раціональність сьогодення повинна включати проблему людини, тому що «вона вже не може бути синонімом однієї лише науковості, логічності та обґрунтованості» [10, с. 127]. Тож ми не погоджуємось із твердженням про недоцільність дослідження раціоналізму в українській філософії в попередні періоди. Актуальною при цьому є гіпотеза М. Громова про три нероздільні зрізи пізнання (методи) у період XI – поч. XVII ст.: художній, символічний та науковий, – які існують, як «тенденція до цього поділу» [6, с. 38]. Переплетення цих трьох методів пізнання та різне їх співвідношення у тогочасних творах Київської Русі приводить нас до більш узагальненого бачення взаємозв'язку раціонального та ірраціонального.

Російський мислитель також виокремлює три типи філософування у період XI – XVII ст., пов'язані з іменами Сократа, Платона, Аристотеля, проводячи паралелі з європейською традицією [5, с. 37]. Сократівський тип філософування відображений практичним характером мудрості, живим людським діалогом, моральним прикладом, хоча, на наш погляд, говорити про *етичний раціоналізм* в Київській Русі немає ґрунтовних підстав, тим паче аналіз саме цього типу філософування вчений здійснює на матеріалі російської філософії. Співзвучним з українською історіографією є другий тип філософування, пов'язаний із методом Платона, при якому філософія разом із літературою та мистецтвом становить єдину нероздільну цілість, коли «естетичний та раціональний способи мислення створюють вищий інтелектуальний синтез» (Іларіон, К. Туровський) [5, с. 39]. Третій тип філософування стосується перипатетичної традиції за методом Аристотеля, що стає домінуючою, починаючи з XV ст. із поширенням перекладної літератури.

На нашу думку, проголошена діалогічність сформованих методів освоєння дійсності XXI ст., які раніше перебували у своїй нероздільності, є своєрідним діалектичним синтезом розвитку культури в цілому та наштовхує на спробу дослідження *елементів раціональності* в синкретичній українській культурі. Якщо схематично зобразити зміст запропонованого підходу, то він буде ґрунтуватися на гегелівській діалектичній тріаді розвитку – Теза, Антитеза, Синтез.

Отже, нехай *тезою* буде синкретизм XI – поч. XVII ст., в якому потенційно існують різні методи (М. Громов), що переважають, домінують у ті чи ті періоди історії культури – художній, символічний та науковий. Так, для киеворуської доби домінуючим буде художньо-образне сприйняття дійсності, тоді як в українському Ренесансі тенденційно переважатиме використання в післяунійному дискурсі методів, наближених до наукових, що первісно присутні були також на різних рівнях інтерпретації біблійних текстів – в екзегетиці, анагогії. *Антитезою* в цьому випадку буде заперечення синкретичності культури, досягнення бажаної різноманітності методів освоєння дійсності, які розвиваються самостійно, інтегруючись залежно від соціокультурних умов. В українській філософії це буде виокремлення філософії зі сфери релігії у поглядах професорів Києво-Могилянської академії, взаємодія філософії та богослов'я в наступні періоди розвитку філософії. В європейській традиції оформлення самостійних методів пізнання дійсності можна розглянути на прикладі періоду Нового часу, в якому й відбувається обґрунтування класичної раціональності. Своєрідним *синтезом* постає постмодерний період, в якому людина розуміє потребу врахування духовного аспекту буття та суб'єктивного моменту в процесі сприйняття дійсності. Криза класичної концепції раціональності стає кризою парадигми монолізму, яка долається через звертання до діалогу [див.: 12, с. 68-77].

Отже, відбувається повернення до гармонії «первісного плюралізму», який існував у синкретичній формі на рівні міфу, сьогодні ж існує на рівні діалогу у вигляді вже самостійно сформованих методів освоєння дійсності. Ось чому сьогодні в науці часто постають питання

щодо симфонії віри та розуму, ірраціонального та раціонального тощо. У цьому контексті греко-візантійський тип раціональності постає актуальним для самовираження істини ХХІ ст., тією важливою парадигмою, яка в європейській історії філософії по-різному інтерпретувалась і оцінювалась.

Висновок. Запропонована схема аналізу зумовлює актуальність і новизну дослідження раціоналістичних тенденцій в українській філософській думці ХІ – поч. ХVІІ ст. з позицій культурологічного та діалогічного підходів. Отже, можна відзначити відсутність ґрунтовного, цілісного дослідження раціоналістичних тенденцій ХІ – поч. ХVІІ ст. в історії української філософії та необхідність його здійснення з погляду культурологічного підходу, який відкриває ширші перспективи для осмислення поставленої проблеми, враховуючи сукупність духовної культури цього періоду. Перспективою подальших досліджень, на наш погляд, є комплексне дослідження раціоналістичної традиції в українській філософії, починаючи від витоків до ХХ ст.

Література

1. Бычко А.К. Народная мудрость Руси: анализ философа / А.К. Бычко – К.: Вища школа, 1988. – 200 с.
2. Возняк С.М. Тенденція інтелектуалізму та раціоналізму в українській філософії / С.М. Возняк // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – 2001. – Вип. II. – С. 3-10.
3. Горський В.С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі / В.С. Горський. – К.: Наукова думка, 1993. – 162 с.
4. Горський В.С. Філософія в українській культурі (методологія та історія): [філософські нариси] / В.С.Горський. – К.: Центр практичної філософії, 2001. – 236 с.
5. Громов М.Н. Идейные течения древнерусской мысли / М.Н. Громов, В.В. Мильков. – СПб.: РХГИ, 2001. – 960 с.
6. Громов М.Н. Систематизация эмпирических знаний в Древней Руси / М.Н.Громов // Естественнаоучные представления Древней Руси : сборник статей / отв. ред. А.Н. Боголюбов. – М.: Наука, 1978. – С. 29-47.
7. Грушевський М.С. Історія української літератури: у 6 т., 9 кн. / М.С. Грушевський – К.: Либідь, 1995. – Т. 5., кн. 1. – 1995. – 256 с.
8. Кашуба М. Раціоналістична традиція в українській духовній культурі ХІ – ХVІІІ ст. як вияв прозахідної орієнтації / М.Кашуба // Діалог культур: Україна у світовому контексті: матеріали перших міжнародних філософсько-культурологічних читань 25-26 квітня 1996 р. / відп.ред. С.О. Черепанова. – Львів: Каменяр, 1996. – С. 17-29.
9. Кияк С.Р. Ідентичність українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи: [монографія] / Святослав Романович Кияк. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 632 с.
10. Кримський С.Б. Під сигнатурою Софії / Сергій Борисович Кримський. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 367 с.
11. Литвинов В.Д. Ренесансний гуманізм в Україні: [монографія] / Володимир Дмитрович Литвинов. – К.: Основи, 2000. – 472 с.
12. Озадовська Л.В. Парадигма діалогічності в сучасному мисленні: [монографія] / Людмила Василівна Озадовська. – К.: ПАРАПАН, 2006. – 118 с.
13. Отечественная философская мысль XI – XVII вв. и греческая культура : сборник научных трудов / ред. В.М. Ничик, В.С. Горский и др. – К.: Наукова думка, 1991. – 340 с.
14. Паславський І.В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці ХVІ – першої третини ХVІІ ст. : [монографія] / Іван Васильович Паславський. – К.: Наукова думка, 1984. – 128 с.
15. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Прага: Укр. громад. видавн. фонд, 1931. – 175 с.
16. Mirchuk I. O słowiańskiej filozofii / I. Mirchuk // Przegląd filozoficzny. – Zeszyt II-III. – Warszawa, 1927 – 241 s.

Summary

Andrusiv L. The Formation of the Rationalist Tradition in Ukrainian Philosophical Thought IX – Early XVII Centuries: the Historical and Philosophical Analysis. The article is devoted to the research the formation of the rationalist tradition in Ukrainian philosophical thought IX – early XVII century. The author justifies the topicality of research the elements of rationality based on cultural approach. Keywords: the rationalist tradition, the rationalist tendencies, cultural approach.